

BARANYAI TÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK 5.
A Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára Évkönyve • 2013

Sorozatszerkesztő
Dr. Ódor Imre

URADALMAK TÉRBE ÉS IDŐBEN

Pécs, 2013

GÁBOR ARADI

*The domains of Tolna County in the 18th century and the first
decades of the 19th century (history of land possession–sketchy review)* . . . 247

ERNŐ CSEKŐ

*The establishment of the big land lease's family system
in the case of the Leopold family of Szekszárd* 267

PÉTER ZÓKA

The Bellye domain at the end of the 19th century 337

ISTVÁN SÁRLÓS

The Baja domains between the two World Wars 363

Pictures 387

Summary in German 401

Summary in English 409

Archival abbreviations 416

Topographical register. 417

The authors of the book 427

A veszprémi székeskáptalan Nagyberény környéki birtokainak szervezete a középkorban

KARLINSZKY BALÁZS

A veszprémi káptalan középkori birtokainak összeállítását már többen megkísérelték. A 19–20. század fordulóján Csánki Dezső által készített történeti földrajzi munka alapján a káptalani levéltár 1903-as rendezője, Lukcsics József írta össze a birtokokat. Az 1781-ben, a káptalani országos (hiteleshelyi) és magánlevéltár rendezésével párhuzamosan készített levéltári mutatókötetek, elenchusok szolgáltak forrásként Kumorovitz L. Bernátnak a középkori birtokok számbavételéhez. A középkor végéről származó, a káptalani gazdaság működését dokumentáló veszprémi kódex vagy ismertebb nevén számadáskönyv kiadója, Solymosi László e forrás alapján az említett kutatókétől jelentősen eltérő álláspontot képvisel, és egy lényegesen kevesebb birtokot és összetettebb struktúrát mutató, de realitásabb, jobban elfogadható képet vázolt fel.¹

A veszprémi káptalan birtokai az okleveles források alapján (ahogyan Solymosi is ismerteti a forráskiadványhoz készített bevezetőjében) a középkorban három birtokcsoportra és egy ezektől külön kezelt birtokra tagolódtak. A legnagyobb birtoktest a testület székhelye, Veszprém körül alakult ki, ahol Zala és Veszprém megye határvidékén az összes birtok közel kétharmada koncentrálódott. A másik két birtoktest közül az egyik a Kis-Balatontól délnyugatra, a Zala megyei Merenye környékén fekvő településeket foglalta magába,² míg a harmadik nagyobb birtokcsoport Somogy és Veszprém megye akkori határvidékén, a Sió mellett jött létre Nagyberény központtal. Ezen kívül a testület Veszprém megye északnyugati vidékén egyetlen különálló településen, Nagygyimóton volt még birtokos. A továbbiakban a Nagyberény központú, később, a XVIII. században alsó uradalomnak nevezett birtoktesttel foglalkozunk.

Az „alsó uradalom” elnevezés a középkorban nem volt használatos, mint ahogy más, az itteni káptalani birtokokra alkalmazott gyűjtőfogalom sem létezett. Ezt az elnevezést a 18. században kezdték el használni, amikor 1755-ben, a káptalani birtokok századbeli második urbáriumának kiadásával megindult a különálló birtokok egységgé, a szó valódi értelmében tekintett uradalommá szervezése.³ A század végére alakult ki az ekkor már Kiliti központtal működő gazdasági egység, amelynek saját tisztikara és gazdasági tisztségviselői voltak.⁴

1 LUKCSICS 1908, 12–13.; CSÁNKI II. 703. (Somogy), III. 195–196. (Veszprém), III. 290–291. (Zala). VR 6. A veszprémi káptalan hiteleshelyi levéltárának kéziratos lajstroma: Elenchus I. (MNL VeML XII.1.a). A káptalan magánlevéltárának birtokjogi iratait 1780-ig tartalmazó első, illetve az 1780–1842 között újjól felvett második mutatókötet: VÉL C/1 (cap.) Elenchus II. és III. (Az I. kötet a hiteleshelyi levéltár mutatója.) Számadáskönyv x.

2 Nagygyimót csak 1358-ban került a káptalan birtokába: VR 490. A merenyei birtokcsoport rövid áttekintése: KARLINSZKY 2010.

3 Az 1755-ben vármegyénként – Somogy, Veszprém, Zala – kiadott káptalani urbáriumok szövegének kiadása jelenleg sajtó alatt van. VÉL D/3/2. tom. 12–14.

4 PÁKAY 1940–1941, 299–302.; KARLINSZKY 2008a, 165–166.

A középkori szóhasználat a Balaton délkeleti sarkánál található káptalani birtoktest tekintetében tehát nem beszélt „uradalomról”. Sőt, valójában a káptalan Veszprémtől távol eső birtokainak, birtokcsoportjainak egyikének esetében sem beszélhetünk uradalomról a fogalomnak a középkortörténeti irodalomban használatos, Engel Pál- vagy Fügedi Erik-féle meghatározása értelmében. Nem volt ugyanis a káptalannak uradalomközponti funkciót betöltő vára vagy mezővárosa sem a Veszprém-környéki, sem a merenyei, sem a Sió-környéki birtokain. Nagygyimót, a Veszprém megye északnyugati részén elszigetelten fekvő birtok esetében pedig az „uradalom” egyáltalán nem értelmezhető fogalom.⁵ Ezzel szemben például a veszprémi püspök birtokai két vár – Veszprém és Sümeg –, illetve több mezőváros – Egerszeg, Nova – köré csoportosultak. Esetükben az uradalom megléte a középkori szóhasználatban is megragadható. A veszprémi püspökség birtokainak 1524. évi urbárium kifejezetten várak és mezővárosok, illetve és az ezekhez kapcsolódó tartozékok (*pertinentie*) rendszerében írja össze a püspökség jobbágyait és azok szolgáltatásait.⁶

Egyházi birtokosok esetében az uradalom fogalom helyett az „officialátus” kifejezés használata tűnik alkalmasabbnak. Az esztergomi érsekség és az egri püspökség – bár mindkettő rendelkezett uradalomközponti funkciót betöltő várakkal –, valamint az esztergomi székeskáptalan az egyházi birtokosokra jellemző széttagolt birtokstruktúra miatt más birtokigazgatási egységeket működtetett.⁷ Ezek a kisebb, néhány települést magukban foglaló szervezeti keretek, officialátusok lehettek jellemzők a veszprémi káptalan birtokigazgatási rendszerére is. Az officialisok működése a 13. század harmadik harmadától adatható a testület birtokain.⁸

Egy középkori uradalom történetének, működésének vizsgálata csak korlátozottan lehetséges. Újkori gazdaságtörténeti értelemben legtöbbjük nem is vizsgálható. Jellemzően nem maradtak fenn ugyanis folyamatos adatsorok és

5 ENGEL 1996a, 24–26. A középkori Veszprém kisebb, egy-egy plébániatemplom körüli településekre, ún. „szegekre” oszlott. A Várhegytől északra fekvő részeknek a káptalan volt földbirtokosa, a déli, két piaccal is bíró szegeknek pedig a püspök. Egységes szerkezetű, birtokközponti funkciót betöltő mezővárosról a káptalan tekintetében tehát Veszprém esetében sem beszélhetünk.

6 „*Pertinentie castri Wesprimiensis*” (Urbárium 21.), „*pertinentie castri Symeg*” (Urbárium 94.), illetve „*pertinentie Egerzegh*” (Urbárium 67.), „*pertinentie Nowa*” (Urbárium 73.).

7 FÜGEDI 1981, 24., illetve KOVÁCS 1987, 150–151., valamint RCS 11. E két részletes feldolgozás mellett a veszprémi püspökség területén működő officialátusok létezésének irányába mutat az 1524. évi urbárium előbbi hivatkozásában szereplő, a várak és mezővárosok szerinti csoportosítás.

8 Az officialisokra és más gazdasági tisztségviselőkre az alábbiakban még részletesebben kitérünk.

egymással összefüggésbe állítható gazdasági feljegyzések, például készpénzkiadási és -bevételezési jegyzőkönyvek, termés- és jövedelem-kimutatások, munkabér vagy napszám számadások, munkaszerződések, stb. Középkori uradalmak esetében sok esetben már azzal is meg kell elégednünk, ha egyiknek-másiknak léte kétségtől megállapítható. Különösen igaz ez az olyan birtokosok uradalmi esetében, akiknek vagy levéltáruk nem maradt fenn vagy nem tartoztak az országos nagypolitikát irányító főúri családok, bárók vagy prelátusok közé, ezért nem kerültek a gazdaságtörténeti irodalom érdeklődésének homlokterébe. Ilyen, a köztörténet eseményeibe ritkán bekapcsolódó és eddig kevesebb figyelmet kapott csoport például a középkori székeskáptalanoké is.

Ezeknek az egyházi testületeknek a birtokaira, birtokszervezetére vonatkozóan kevés forrással is alátámasztható megállapítást tehetünk. Ennek azonban csak részben oka a forráshiány. Olyan problémák is felmerülnek, mint az, hogy a székeskáptalanok kialakulásának folyamatát csak töredékesen ismerjük, illetve ennek időpontja is csak feltételezhető. Általánosságban a káptalanok létrejöttének idejét a 11. század végére tehetjük.⁹ Az önálló, a székesegyháztól és így a püspökségtől függetlenül működő birtokrendszer kialakulása, a kezdetben közösen kezelt jövedelmek szétválasztása pedig sok esetben csak a 13. század folyamán történt meg.¹⁰

Gazdaságtörténeti következtetéseink egyik kiindulópontja az uradalmat

9 Például BÉKEFI 1901, 22. Veszprém esetében egy 1079-ben készült végrendelet kedvezményezettjei a püspökkel szemben a Szent Mihály egyház „testvérei”, vagyis a kanonokok. VO no 2. (21–22.); SOLYMOSI 1994, 728.; KREDICS–SOLYMOSI 2010, 144–145.

10 Veszprém esetében a 13. század végére a káptalan birtokait jórészt elválasztották a püspökiektől. A veszprémi székesegyház 1276-ban történt feldúlását követően az akkor elveszett vagy megsemmisült káptalani birtokjogi iratok pótlását több, ebből az évből fennmaradt oklevél bizonyítja. VO no 31–39. (61–70.) 1298-ban Péter ének-lőkanonok állítja egy oklevélben szereplő tanúvallomásaiban, hogy a „*bona episcopatus et capituli sunt divisa*”. VÉL C/1 (epp.) Decimæ Budensis 7, (DF 200066). Ennek nem mond ellent az sem, hogy a veszprémi püspök birtokjogi pereiben a 14–15. században is több alkalommal gyakran a kanonokok jártak el főpásztoruk képviselőjében, annak ügyvédjeként. Ők voltak a püspöki székhelyen rendelkezésre álló, gyakorlott, esetenként jogi tudással bíró papi személyek és általában ők álltak személyes kapcsolatban a püspökükkel. Első ilyen ismert eset Domonkos olvasókanonoké, aki 1319-ben a püspök képviselőjében működött közre egy szentantalfai, illetve egy szárberényi birtokcserénél. VR 100.; AO I. no 454. (503–504.) A számos esetből még két példa emelhető ki. Veszprémi János nagyprépost (1324–1347) királynéi alkancellár, Veszprémi Márton korábbi felsőorsói prépost (1290–1327) unokaöccse, Meskó püspök képviselőjében járt el kanonoktársaival 1341-ben a pannonhalmi apátság ellenében a somogyi tizedekkel kapcsolatos vitában. VR 341. De így nevezhette ki például egy évszázaddal később Vetési Albert püspök többek között Kenesei János, Kortói

alkotó települések, birtokok meghatározása és ezek történetének felvázolása. A tanulmány első felében erre teszek kísérletet néhány időmetszetben meg-
ragadható állapot bemutatásával. Ezek a forrásadottságok által meghatározott
metszetek segítenek megállapítani a káptalan birtokainak működését.

1. a 13. század vége: a környékbeli káptalani birtokok magvának kialakulása
2. a 14. század közepe: a nagyberényi jobbágyság számára adott konstitúciók
3. az I. Ulászló király uralkodása alatti birtokviták
4. 1495–1533: a veszprémi káptalan számadáskönyvének adatai
5. a 18. század eleje: a török hódoltság utáni újjászervezés

A másik lehetséges út az uradalomban, a birtokok irányításában részt vevő személyek vizsgálata lehet. Kik és milyen jogállásúak voltak; milyen gazdasági funkciót töltöttek be, milyen jogkörük lehetett; milyen későbbi pályát futottak be és karrierjükben, pályafutásukban milyen lépcsőt jelentett a nagyberényi tiszttartóság. Ez valójában csak a későközépkori káptalani számadáskönyv adatai alapján alkalmazható, hiszen ez tartalmaz olyan folyamatos adatsorokat, ismétlődő adatelemeket, amelyekből egy-egy személy pályafutása rekonstruálható.

A Somogy megyei veszprémi káptalani birtokokkal kapcsolatos, de azok történetét jobbra csak érintőlegesen bemutató összefoglalások fontos megállapítása, hogy ezek a középkor folyamán számbeli csökkenést mutatnak. Ezt először Borovszky Samu ismerte fel, aki egy 1082-ben kiadott királyi összeírás alapján több településen mutatta ki a terület birtoklását mint a középkor későbbi időszakában.¹¹ A környék birtokviszonyainak feldolgozását később Magyar Kálmán végezte el, aki Siófok történeti összegzésének középkori részében arra a következtetésre jutott, hogy az Árpád-kor végén változásnak indultak a birtokviszonyok. A kezdeti uralkodói és királynéi (valamint egyházi) birtokosokat fokozatosan világi magánbirtokosok váltották fel.¹² Az uralkodói családdal való kapcsolat révén – hasonlóan a fehérvári bazilika pap-ságához, a fehérvári társaskáptalanhoz, illetve a pannonhalmi bencésekhez – kaphatott kezdetben adományokat a környéken a még meg nem osztott birtokokkal rendelkező veszprémi püspök és káptalana a 11. században. Így először Berényt, Lullát, Marost, Csabát és Endrédet kapták adományként. A későközépkorban a káptalan azonban már csak Nagyberényben és Maroson

Mátyás, Kutasi János, Mileji Tamás, Rezi Imre, Sándori Tamás és Szántói András kanonokokat jogi képviselőivé 1476-ban. MREV III. no CCCLXXIX. (240–242.).

¹¹ BOROVSZKY 1914, 431.

¹² MAGYAR 1989, 86–87.

volt birtokos Magyar kimutatása szerint.¹³ Így az időmetszetek számbavételének egyik célja, hogy az előbbieken vázolt birtokszámbeli változást nyomon követhessük és megmagyarázhassuk.

Időmetszetek

A 13. SZÁZAD VÉGE

Szent László király 1082-ben a veszprémi püspök és kanonokjai kérésére összeíratatta a veszprémi Szent Mihály székesegyház valamennyi földjét és birtokát. Bár az oklevél hamis, és feltehetően a 13. század végén készülhetett,¹⁴ viszont a benne felsorolt káptalani birtokok többé-kevésbé a hamisítás korabeli állapotokat, vagy legalábbis az akkor meglévő birtokigényeket tükrözik. Az ebben foglalt délkelet-balatoni birtokcsoportozáshoz tartozó települések a következők: *Benez*, *Berey*, *Csaba*, a két *Endréd*, *Fadd*, *Fok*, *Grazy*, *Ireg*, *Kapoly*, *Kétye*, a két *Kiliti*, *Köröshegy*, *Luba*, *Maros*, *Nagyberény*, *Ocsmány*, *Őszöd*, *Sövény*, *Szárszó*, *Szölös*, *Tát*, *Túr* és *Zamárd*. A Szent László-féle oklevélben foglaltak érvényességét az évszázados gyakorlat és több uralkodói átírás szentesítette. A középkor folyamán először Nagy Lajos király írta át a dokumentumot 1350-ben, majd Zsigmond 1407-ben, a török kiűzését követően pedig I. Lipót 1693-ban tette újabb átírásban hozzáférhetővé és királyi tekintélyével vitán felül állóvá az összeírást.¹⁵

1295-ben Benedek veszprémi püspök, Lodomér esztergomi érsek és János csúti (csóti) prépost hármassal birtokcserét hajtott végre.¹⁶ A csere keretében az érsek a következő Somogy megyei birtokait adta át a püspöknek: *Nyun*, *Berey*, *Lula*, *Kopol*, *Zyych*, *superiori et inferiori Endred*, *Zamard*, *Kerusheg*, *Zarastou*, *Kup*, *Chepel*, *Wgol*, *Belder*, *Egres*, *Beka et Kerequi*. A birtokok egy része az 1082-re hamisított összeírásban is szereplő Somogy megyei településeket takarja (*Böre*, *Lulla*, *Kapoly*, a két *Endréd*, *Zamárdi*, *Köröshegy* és *Szárszó*). Figyelembe véve, hogy 1298-ban, mint láttuk, már elválasztottnak tekintették a püspökség és a káptalan birtokait, akkor ez a csere egyrészt pontosíthatja a hamis oklevél kiadásának dátumát, másrészt magyarázatul szolgálhat arra, mely birtokok kerültek a csere után legalább ekkor a káptalan földesurasa alá.

¹³ MAGYAR 1989, 51. és 75–76.

¹⁴ Újabb kiadása a korábbiak felsorolásával, illetve a hitelességét kétségbe vonó érvek összegzésével: VO no 3. (22–27.)

¹⁵ 1350: HO IV. no 133. (172–173.), VR 423.; 1407: HO IV. no 187. (250–253.); 1693: VÉL C/1 (cap.) Veszprém eccl. et capit. 97.

¹⁶ MES II. no 366. (368–369.), magyarázata GYÖRFFY IV. 568.

A veszprémi káptalan középkori és kora újkori okleveleiről a 1781-ben készült a már említett mutató. Ez az elenchus az említett települések esetében sorolja fel az 1082-ben kiadott László király-féle oklevelet, vagyis a településnév szerint összeállított mutatókötetben ezek a birtokok szerepelnek. Tényleges káptalani birtoklás azonban a legtöbb falu esetében nem mutatható ki, illetve az okleveles forrásokban is megfogható birtokok száma a mutatókötetbelinél jóval szerényebb.¹⁷ Az is félrevezető lehet, hogy az elenchusba nemcsak az 1082-es oklevélben szereplő somogyi birtokok kerültek bele, hanem például a pannonhalmi apátsággal a somogyi tizedek és tizednegyedekért a középkor folyamán többször föllángolt jogviták során gyakorlatilag bármilyen kontextusban előforduló birtokok.¹⁸ Ha tehát egy birtok esetében a káptalan ottani tizede miatt támadt vita, akkor azt a települést is felvette a birtokokat összeítő elenchusba annak 18. századi összeállítója. Ha eltekintünk tehát azoktól

17 Regesztáihoz írott előszavában Kumorovitz másképp értékeli az 1082-es adománylevél tartalmát. Okfejtése szerint bár az oklevél 14. századi hamisítvány, de mindenképpen az elkészítésével egykorú tényleges birtokviszonyokat tükrözi, vagyis valamennyi abban felsorolt falu és településrész a káptalan birtokát képezte. (VR 7–8.) Ennek ellentmond azonban az a tény, hogy az elenchuskötetben felsorolt szerzemények nem kis hányada esetében kizárólag az 1082-es, 1350-es, 1407-es és az 1693-as, vagyis a hamisítvány és átírásainak évei alatt vettek lajstromba okleveleket, vagyis ezeken kívül oklevéllel nem rendelkezünk a káptalan itteni birtoklásáról. Elképzelhető természetesen az ezekre vonatkozó források pusztulása, azonban a csak ezekkel az említésekkel rendelkező birtokok magas, kb. 15 %-os aránya ezt nem teszi valószínűvé. Az elenchusbeli somogyi birtokok esetében ez az arány úgy módosul, hogy az előbbi állítás a 37, a délkelet-balatoni birtoktesthez tartozó településből 5 – Benez, Cleti (Kiliti), Dulusd, Gam, Kexa (Kétye), Suen (Sövény) – esetében igaz. Suen, azaz Sövény birtok esetében például az 1082-es összeírás és átírásai alapján feltételezhető lenne a káptalan háborítatlan birtoklása, azonban egy nem a káptalan magánlevéltárában fennmaradt oklevél szerint a káptalan itteni birtokát 1343-ban Ugali Pálnak adományozta el. AO IV. no 210. (347–349.) További 6 birtok vagy birtokrész – Kiliti, Kapoly, Kőröshegy, Luba, Tát, Túr – esetében pedig az említett átírások mellett még egy okleveles előfordulás regisztrálható. Ez pedig az 1358-ban Kont Miklós nádor által tartott Somogy megyei közgyűlés határozata, mely szerint a káptalan „idegenektől elfoglalva tartott” („*quas manus alieni occupasset*”) birtokrészeinek bitorlóit eltiltotta azok használatától. VR 495. Az 1082-es összeírás 37 településéből tehát 11 esetében nincs egyéb említés a veszprémi káptalan birtoklásáról, és ami még inkább elgondolkodtató, hogy ezek egyike sem fordul elő a 15. századi állapotokat rögzítő káptalani számadáskönyvben.

18 A pannonhalmi bencések és a veszprémi püspök Somogy megye feletti joghatóságának kérdését Solymosi László az utóbbi javára látja igazoltnak. SOLYMOSI 1999, 100–107. Az itteni tizedekkel kapcsolatos nézeteltérések már a 13. században felmerültek a bencések és a veszprémi püspök, illetve káptalana között. MREV I. Bevezetés LXXX. A 16. század elején ismét fellángolt a vita az apátság és a káptalan között, amely 1516-ban nyert végleges rendezést. LUKCSICS 1908, 4–11.

a birtokoktól, amelyek csak az 1082-ben kiadott „Ladislaiában”, ennek átírásaiban, vagy a somogyi tizedekért folytatott pereskedésben fordulnak elő, úgy jóval kevesebb marad a somogyi birtokok száma.

Ha kizárólag a Szent László-féle hamis összeírástól független okleveles említésekben megfogható birtokokat vesszük szemügyre, akkor is a 13. század végéről érdemes vizsgálnunk. Ekkorra ugyanis nagyjából külön vált a püspökség és a káptalan birtokkezelése, és a későbbiekben is az ekkor már bírt *possessio*-k számítottak a káptalani törzsbirtoknak. A somogyi birtokok központja Nagyberény volt. A településen 1232-ben vásárlás útján szerzett földet a káptalan, amelyet 1280-ban, 1283-ban és 1289-ben királynéi adományból, az egykori uralkodói szolgálónépek egyházi földesuraság alá kerülésével kerekített ki.¹⁹ Csaba birtokon ugyancsak királynéi és ezúttal királyi szolgálónépek adományozásáról értesülünk, szintén IV. László uralkodásának idejéből.²⁰ Ocsmán birtokon káptalani birtoklásról 1275-ből maradt fenn oklevél.²¹ A veszprémi székesegyház hírhedt, 1276-ban történt feldúlása után kárpótlásképpen a somogyi ispánnak járó foki vámbevételek kerültek ismét csak királyi adomány révén a káptalanhoz.²² A század végén, már III. András

19 A káptalan 1232-ben 50 márkáért vásárolta meg a Szalók nb. Balad Mihály földjét (RegArp 3109.). 1280-ban Erzsébet királyné, IV. László felesége – VOSuppl no 91. (148–150.) –, 1283-ban Erzsébet apáca, IV. László nagynénje, 1289-ben pedig ismét Erzsébet királyné – VR 501. – adományozott birtokokat a településen a káptalannak. Az uralkodói adományozásokkal párhuzamosan bomlik az egykori Berény település ketté, Kis- és Nagyberénnyé. Utóbbi jelentőségét mutathatja, hogy a régészek két Árpád-kori várat is azonosítottak határában. MAGYAR 1989, 74.

20 Ma Csabapuszta, Tabtól délnyugatra. Csabán már II. András 1222-ben kiadott hamis, vélhetően a 13. század utolsó harmadában keletkezett, IV. László által 1276-ban megerősített adománya értelmében birtokolt a káptalan. VO no 13. (36.) 1279-ben a királyné adományozta az itteni borádó kondicionáriusait – SzZs 180. –, ahogy 1282-ben szintén kondicionáriusokat juttatott a településen a testületnek az uralkodó. VO no 48. (85–86.)

21 *Osman*, Ocsmány stb.; Nagyberénytől és Somtól délre feküdt. CSÁNK III. 632. 1275: VÉL C/1 (cap.) Ocsmány 1A (DF 200685). Királynéi birtokadományból Ugali Pál ítélőmester részesül a településen 1336-ban adományban „*salva possessionaria porcione honorabilis ecclesie Wesprimiensis in eadem remanente*”. AO III. no 168. (246.) A század folyamán két esetben maradtak fenn a szokásos szomszédok közötti birtokvitákról oklevelek, amikor az Ugaliak, Besenyő Mátyás, illetve Jutasi János kártételei miatt emelt szót a káptalan. 1383: VR 800., BORSA 2000. no 461.; 1384: VR 811.; VÉL C/1 (cap.) Ocsmány 6 (DF 201085).

22 A foki vámbevételek harmada 1137 óta, II. Béla rendelkezését követően a pannonhalmi bencéseket illette: PRT I. no 193. (793–794.), illetve PRT IV. 284–285. (hivatkozás nélkül). A megyésispán annak feltehetően másik kétharmadát bírhatta, amelyet ez alkalommal adományozott el az uralkodó abban az oklevélben, amely a veszprémi káptalani iskola feldúlásáról is megemlékezik. Újabb kiadása: VO no 35. (65.)

uralkodása idején, Maros²³ és Túr²⁴ településeken részesült a testület újabb adományokban. Ez az öt birtok, Csaba, Maros, Nagyberény, Ocsmán és Túr, valamint a foki vám tekinthető tehát a káptalan délkelet-balatoni birtoklása alapjának. (1. kép)

A XIV. SZÁZAD KÖZEPE

A második pillanatfelvétel nem a birtokok száma, hanem az azokon élők szempontjából érdekes. A 14. század közepén időszzerűvé vált a különböző eredetű és eltérő időpontokban megszerzett birtokok és az azokon lakó szolgátlónépek jogállásának rendezése. A nagyberényi jobbágyság konstitúciójának kiadására 1355-ben került sor.²⁵ Az oklevél párhuzamosan használja a jobbágysággal kapcsolatosan a „nagyberényi” és a „somogyi” jelzőket, amely véleményünk szerint alátámasztja, hogy a birtokcsoport központjának ekkor Nagyberény tekinthető. A rendelkezések szerint a jobbágyság évente három alkalommal fizetett földesuraiknak földbért: 30-30 dénárt Szent György és Szent Mihály ünnepén, illetve további 12 dénárt Szent Márton napján. Az egykori *descensus*-t ajándék, illetve jelentéktelen mértékűnek tartott munkajáradék és egyéb szolgáltatások (*muneralia festivalia, servitia*) váltották ki. Joghatóságot a prédiomok (!) lakossága felett azok igazgatója (*rector*), illetve a káptalan képviselője gyakorolt. A fiúörökös nélkül elhunyt jobbágyság javaiból egy ökör illette meg a káptalant. A jobbágyság szabadon, minden vagyonukkal elköltözhetett az adott évi *terragium* lefizetése után. A káptalani birtokokon letelepedni szándékozók pedig ötévi adómentességet élvezhettek. Ezek a rendelkezések szabályozták és egységesítették tehát a jogok és kötelezettségek tekintetében a nagyberényi birtoktesten élő népek életét.

- 23 Siómaros ma Balatonszabadi része. Marost is káptalani birtokként említi a hamis 1222-es II. András-féle adománylevél. VO no 13. (37.) III. András a településen Andronicus veszprémi prépostnak 1296-ban, majd ugyancsak neki, immár mint fehérvári örkanonoknak adományoz birtokokat. RegArp 4091. és 4169. 1311-ben már a Szent László-féle oklevélre hivatkozva tiltakozott a káptalan egy helyi birtokosztály ellen. VR 50. A későbbiekben már vitán felül állt a káptalan marosi birtokjoga.
- 24 Ma Somogytúr község. Túr esetében az 1082-ben készült összeírás és átírásai mellett egyetlen esetben említik meg a veszprémi káptalant. 1293-ban Egyed túri pap (*sacerdos de villa Tuur*) adományozza a testületnek helyi földjét, két szőlőjét és malmát a fehérvári káptalan jogainak sérthetlenségét kikötve. VÉL C/1 (cap.) Túr 2 (DF 200728).
- 25 Kiadása legutóbb: VO no 89. (VR 465.); illetve SOLYMOSI 1998, 262–263.

AZ I. ULÁSZLÓ URALKODÁSA ALATTI BIRTOKVITÁK

A harmadik metszethez információt az I. Ulászló uralkodása és az azt követő zavaros időkben keletkezett hatalmaskodási ügyekről fennmaradt oklevelek szolgáltatnak. A polgárháborús időkben esetünkben elsősorban nem a politikai viszonyok, hanem a viszálykodások során okozott kártételek nyújthatnak gazdaságtörténeti adalékokat. 1441–1443 folyamán a környéken birtokos Somi család tagjai, Mihály és Demeter okoztak károkat a testület nagyberényi jobbágyságának. 1441-ben Nagyberényből elragadott tizedborokról értesülünk. Ez egybevág azzal az említett jelenséggel, hogy a káptalan a pannonhalmi monostor Somogy megyéből szedett tizedéből *quarta*-hoz, vagyis tizednegyedhez jutott. Két évvel később a feltehetően szintén az előző birtokszomszédok közti villongás során a nagyberényi jobbágyságtól a Somiak egy ízben száz, máskor tíz aranyforintot, majd később újabb két szekér szénát ragadtak el.

1444-ben, a polgárháborús idők elmúltával megtartott Somogy vármegyei közgyűlésen a káptalan panaszt tett az elmúlt években a Marcaliak által elkövetett hatalmaskodások miatt.²⁶ A szintén környékben birtokos Marcali család különböző időpontokban okozott kártételeket a káptalan helybeli jobbágyságának. Egy alkalommal a káptalani pincemestertől ragadtak el 1 hordónyi, 12 aranyforint értékű bort,²⁷ máskor egyik jobbágyság házat dúltak fel, rabolták ki. Az évek során összesen 1200 forint kárt okoztak a káptalannak.²⁸ Egy másik alkalommal a nagyberényi jobbágyságtól hajtottak el 80 marhát,²⁹ majd az egyik jobbágyság ménesbeli 16 lovát 100 aranyforint értékben,³⁰ illetve kivágták a káptalan három helyi erdejét 1000 aranyforint értékben.³¹ Bár a kanonokoknak nyilván a kárösszeg felkerekítése állt érdekükben, a károk nagyságát

26 A közgyűlés okleveles anyagát feldolgozta és regesztákban közzétette: BORSA 1989.

27 BORSA 1989, no 7. (VÉL C/1 (cap.) Nagy-et Kisberény 41/B, DF 201292).

28 BORSA 1989, no 10. (VÉL C/1 (cap.) Nagy-et Kisberény 40, DF 201299).

29 BORSA 1989, no 1. (VÉL C/1 (cap.) Nagy-et Kisberény 41/C, DF 201293). Alig másfél évtizeddel később, 1460-ban pedig a tihanyi apát – az egyébként környékbeli birtokos családból származó Torvaji Ugron László – hajtott el 60 marhát a káptalan nagyberényi birtokáról. HO IV. no 284. (398–401.)

30 BORSA 1989, no 2. (VÉL C/1 (cap.) Nagy- et Kisberény 41/D, DF 201294).

31 BORSA 1989, no 3. (VÉL C/1 (cap.) Nagy- et Kisberény 41/E, DF 201291). A károk nagyságának tisztázása érdekében letett eskük után a perek ismeretlen okból 1480-ig „szunnyadtak”. Ekkor Marcali Imre és János örököse, László kért perújrafelvételt arra hivatkozva, hogy egyrészt I. Ulászló az elmarasztaló ítélettel kívánt bosszút állni a Marcaliakon, másrészt az 1453-ban alkotott dekrétum a zavaros időkben okozott kártételeket rendezettnek nyilvánította. BORSA 1989, 11., illetve BORSA 1989, no 32. (VÉL C/1 (cap.) Nagy-et Kisberény 48/A, DF 201472); CJH 312–313.

érdemes összehasonlítani a káptalan jövedelmeivel. Óvatos becslés szerint a század végén ezek valamivel több mint évi 5 000 forintra voltak tehetők.³²

Az előadott panaszok, sérelmek a korabeli mezőgazdasági élet valamennyi területére kiterjednek. A boroshordók a délbaltóni szőlőművelés meglétéről tanúskodnak. A több szekérnyi elhordott széna, az elhajtott állatok száma, még ha elsősorban tehetősebb gazdák voltak is az események kárvallottjai, jelentékeny – akár a hiteleshelyi tevékenység alapanyag szükségletét is fgyeembe vevő – állattenyésztő kultúrát, a dombhátak erdei pedig a földhasznosítás újabb válfaját engedik sejtetni. Az elrabolt száz forint készpénz a pénzgazdálkodás, kincsfelhalmozás tekintetében érdemel figyelmet.

Itt érdemes szót ejteni a birtokoknak a mezőgazdaságon kívül származó egyéb jövedelmeiről is. Zsigmond király 1404-ben a káptalani birtok központja, Nagyberény számára hetivásár tartására vonatkozó jogot adományozott.³³ A birtokközpont 1436-ban mentesült a kamarahaszna fizetés kötelezettsége alól, mivel azt az uralkodó – más birtokokból származó hasonló jövedelmeivel együtt – elcserélte a lovasi és péti káptalani malmokra.³⁴ A foki vám hasznát, mint láttuk, 1276 óta élvezte a káptalan. Ez a vám a Balaton déli partján a Fehérvártól Somogyváron át Segesd felé tartó kereskedelmi útnak a Sión

32 KARLINSZKY 2008b, 54 és 57. Mályusz Elemér számításai alapján más megközelítésből is körülbelül hasonló eredményre lehet jutni. A kanonokok fejenkénti átlagjövedelme szerinte évi 150 forint volt, ami a veszprémi káptalan 36 tagja esetében – ha minden javadalom be volt töltve – összesen 5400 forintot tett ki. MÁLYUSZ 1971. 85. A káptalan jövedelmi viszonyait mutatja, hogy ellentétben más egyházi testületekkel, nem terhelték katonaiállítási kötelezettséggel sem az 1498. évi dekrétum XX. cikkelye szerint, sem három évtizeddel később. 1528-ban a püspökök és a töröktől közvetlenül fenyegetett káptalanok, mint a váradi, az erdélyi, a pécsi és a bácsi mellett az esztergomi, egri és győri kanonokok, illetve a fehérvári, dömösi és titeli prépostok is már saját bandériumokat állítottak ki. A veszprémi káptalan ezek alapján nem számíthatott olyan tehetősnak, hogy saját jogon bandériumot lett volna képes felszerelni. CJH 606–607., illetve ETE I. no 430. (423.)

33 HO IV. no 185. (247–248).

34 DF 201272. Zsigmond Lovas prédiúért és a péti maloméért cserébe elengedte Keszi, Nagyberény, Garabonc kamarahaszna adóját. 1467-ben azonban, amikor az uralkodó eltörölte az adónemet, a káptalan számára értelmetlenné vált a korábbi csere, ezért megpróbálták visszaszerezni az elcserélt péti malmot és lovasi birtokot. Elenchus II. 492. (Péth 21 – az oklevél az 1970-es évekbeli restaurálás előtt már nem volt meg) A kezdeményezés vélhetően eredménytelen volt, mivel a későbbiekben e birtokokkal a fennmaradt oklevelek között nem találkozni. Lovast ugyanakkor sikerrel perelte vissza a káptalan. 1476-ban a fehérvári keresztes konvent és Veszprém megye hatóságának jelentése szerint az eltörölt kamarahaszna adó miatt a korábban elcserélt prédiú birtokába iktatták a káptalant. A testület ekkor tiltakozással élt az ellen, hogy az uralkodó azt Újlaki Lőrincnek adományozta el. VÉL C/1 (cap.) Lovas in Veszprém 11 és 12 (DF 201446 és 201445).

átvezető részén állt. Nagyberényt ugyanakkor a hasonló, nagyobb jelentőségű kereskedelmi utak nem érintették. Ha a Kubinyi András-féle centrális pontok rendszerét vetítjük a környékre, úgy láthatóvá válik, hogy csak a káptalani birtokok központját alkotta Nagyberény. Területi központi funkciót nem töltött be, mivel helyi jelentőségű központ vagy mezőváros több is volt a közelben. Ezek közül elsősorban Kőröshegyet érdemes kiemelni, de Szil, Ozora és a valamivel távolabb fekvő Igal is lényegesen nagyobb befolyással bírt a térségben.³⁵

1495–1533: A VESZPRÉMI KÁPTALAN SZÁMADÁSKÖNYVÉNEK ADATAI

A negyedik metszet szélesebb intervallumot, közel négy évtizedet ölel fel. Az 1495–1533 között vezetett birtokkezelési jegyzőkönyv ugyan elsősorban a székváros körül fekvő birtokok, malmok és az egyházmegyében a káptalant illető tizedkerületek bérlőiről szolgáltat információkat, azonban minden egyes év elején a bejegyzések a gazdasági tisztségviselők, így köztük a nagyberényi birtokigazgatók megválasztásával kezdődnek. A számadáskönyv bejegyzései alapján a következő települések tartoztak ekkor a nagyberényi birtokigazgatók felügyelete alá: Nagyberény, Ocsmán, Csaba, Gerézd, Megyer és a Tolna megyei Fadd. Mivel a számadáskönyv mellett minden bizonnal az egyes birtokigazgatók is vezettek hasonló gazdasági feljegyzéseket, így a nagyberényi birtoktestre vonatkozó adatok a tisztségviselő választáson kívül kimaradtak a veszprémi kötetből.

Az eddigiekben még nem említett három birtok közül a Tolna megyei Fadd először az 1082-es összeírásban szerepelt, amely halászhelyet (*piscina*) és nyolc jobbágytelket sorolt a káptalan helybéli birtokai közé. Erre az összeírásra hivatkozva 1342-ben Paksi Olivér tárnokmester, királynéi udvarbíró meghagyta saját faddi officiálisának, hogy a veszprémi káptalant juttassa vissza jogos birtokába.³⁶ Ez ekkor még nem történt meg, és a Paksiak több ízben igyekeztek a káptalan helyi birtokaiból hasznat húzni.³⁷ A 15. század folyamán a fehérvári keresztes konventtel, illetve a vránai perjellel pereskedett a káptalan az említett nyolc jobbágytelek és a halászhelyek miatt.³⁸ A viták minden esetben a veszprémi káptalan javára szóló ítélettel zárultak.

35 KUBINYI 1989, 329.; MAGYAR 1982, 75–76.; MAGYAR 1989, 45.

36 1082: VO no 3. (25.); 1342: VR 365. és 366.

37 1365: VR 580, 581, 583.; 1366: VR 599.; 1382: VR 776.; 1385: VR 824.

38 A fehérvári konventtel: 1400: HO IV. no 180. (23.); 1406: VÉL C/1 (cap.) Fadd 6 (DF 201150), 1429: uott. Fadd 8 (DF 201244), 1469: uott. Fadd 14 (DF 201419), 1470: uott. Fadd 16 (DF 201425), 1473: uott. Fadd 18 (DF 201437). A vránai perjellel: 1454: uott. Fadd 11 (DF 201341), 1466: uott. Fadd 12 és 13 (DF 201410 és DF 201411).

A számadáskönyvben bejegyzett másik két település közül a Gerézd birtokra vonatkozó iratok a káptalani magánlevéltárban nem, csak a püspökiben maradtak fenn. Ez alapján a püspöki birtokok közé kellene sorolni, ami viszont nem magyarázza meg, hogy mi okból szerepel a káptalani számadáskönyvben. Az 1082-es összeírásban a somogyi birtokok felsorolásánál szerepel ugyan egy *Grazy* nevű helység,³⁹ de több említése ennek nincs, csak az oklevél már többször emlegetett átírásaiban. Megyer birtokról egyetlen oklevél maradt fenn a káptalani levéltárban, 1429-ből. Ebben a káptalan panaszára Somogy megye hatósága igazolta, hogy a káptalan megyeri birtokrészét Szerdahelyi Dersfi Imre megszálta és néhány káptalani jobbágyot lakhelyéről elűzött.⁴⁰

A korábbi állapotokhoz képest a számadáskönyvben nem található a káptalani birtokok között Maros, Endréd és Túr. Maros káptalani részbirtokon már az 1460-as évek elején ellentétek formálódtak a településen 1407 óta szintén birtokos Marcaliakkal. A panaszok ekkor még a káptalan számára kedvező ítélettel zárultak. A család birtokai 1484-ben a Bátoriakra szálltak, és ezt követően 1485-ben és 1487-ben a káptalan az uralkodó marosi adományozásai ellen tiltakozott. Ezek vélhetően sikertelen próbálkozások voltak, mivel, mint láttuk, 1495-ben már nem volt marosi birtokrész a káptalan tulajdonában.⁴¹ Endrédet egy évszázaddal korábban, 1394-ben cserélték el egy Papkesziben található malomért egyik kanonoktársuk, Koltai György családjával.⁴² Túr esetében a káptalan magánlevéltárában nem maradt fenn oklevél annak eladományozásáról vagy elcseréléséről, így ennek sorsa az 1293-as adományozást követően ismeretlen.⁴³ (2. kép)

A 18. SZÁZAD ELEJE:

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG UTÁNI ÚJJÁSZERVEZÉS

Noha a török hódítás következtében megszűnt székeskáptalan már 1630. január 5-én újjászerveződött, de a 16. század eleji állapotokhoz képest jóval szerényebb körülmények között működött. A korábbi harminchat helyett csak hat kanonoki stallum létezett, és abból egyet kezdetben a jövedelmek

39 Ma Gerézdpuszta Somogyacsa külterületén. „*In villa Grazy habet ecclesia terram unius aratri, III vineas, II vinitores (...), II prata et VIII ortos cumulorum.*” VO no 3. (26.) Gerézd birtoklásának tisztázatlansága ismét ráirányítja a figyelmet a püspöki és káptalani birtokrészek szétválasztásának problémájára. Ennek folyamatát további kutatásoknak szükséges tisztázni.

40 A település ma Bábonymegyer része. VÉL C/1 (cap.) Megyer 1 (DF 201245).

41 1461 és 1464: VÉL C/1 (cap.) Maros 13 és 14 (DF 201367 és DF 201382); 1485 és 1487: uo. Maros 15 és 16 (DF 201488 és DF 201498).

42 VO no 109. (165–168.)

43 Lásd 24. jegyzet.

elég telensége miatt be sem töltöttek. A káptalan stabilizációja lassan haladt, s így csak 1727-ben, a háborús viszonyokat követően nyílt lehetőség rendezni a birtokokon élők szolgáltatásait. Az ekkor készített urbárium alapján Fok, Fokszabadi, Kiliti, Nagyberény és Ságvár került a káptalan restaurációja után annak tulajdonába.⁴⁴ Ebben bizonyára szerepet játszott az 1082-es oklevél is, amelyben ugyan szerepelt Szabadi és Kiliti, de a káptalan itteni birtoklása legfeljebb egy-két jobbágytelekre korlátozódhatott.⁴⁵ Ságvár esetében pedig még ennnyire sem.⁴⁶ A Sennyei István püspök kezdeményezésére végül 1631-ben visszaváltott birtokok tekintetében a középkori birtokviszonyoknál döntőbb szempont lehetett az, hogy melyek tartoztak ezek közül a veszprémi végvár kapitányához és szolgáltatott anyagi, illetve természetbeni forrásokat az erősség fenntartására. Lényeges momentum volt az is, hogy a térségben a török előtt birtokos székesfehérvári és óbudai társaskáptalanok működése

44 VÉL D/3/2. tom 1.

45 Kiliti veszprémi káptalani birtoklására az Elenchus szerint egyetlen kivétellel az 1082-es összeírás és ennek későbbi átírásai vonatkoznak. Ez az említés a már hivatkozott 1358-as nádori közgyűlés. (VR 495.) Hogy mégis volt valamilyen jogalapja a kanonokok kiliti birtoklásának azt az oklevél támasztja alá, amely szerint néhány helybeli szolga rendű lakos a veszprémi Szent Mihály székesegyház joghatósága alá tartozik a kanonok esküje alapján. (RegArp 81.) A település egyébként a pannonthalmi apátság, illetve a fehérvári társaskáptalan birtokai közé tartozott. Kiliti történetének legújabb történeti összefoglalása: GÁRDONYI 2010a, különösen 13–17.

46 Ságvárótt a fehérvári káptalan volt a birtokos. A veszprémi káptalan 18. század eleji birtokigénye érdekesen alakult ki. Az 1082-es összeírásban meglepő módon Ságvár éppen nem szerepel. A birtokok szerinti összeállított Elenchus bejegyzése szerint először 1230-ban jelenik meg, amikor egyes somogyi falvak, köztük Ság után szedett tized körül alakult ki vita a pannonthalmi apát és a veszprémi káptalan között. MREV I. no XCVI. (83–86.) Az ez ügyben kiadott oklevél átírását követően még egyetlen középkori oklevél vonatkozik a veszprémi káptalan szempontjából Ságvárra, mégpedig 1520-ból. VÉL C/1 (cap.) Berchen 32 (DF 201606), feldolgozása: GÁRDONYI 2010b, 48–49. A terjedelmes, a Veszprém megyei Bercsény birtok neve alatt eredetiben fennmaradt oklevél egy egészen 1395-ig visszanyúló jogvitáról tájékoztat. Ekkor ugyanis a Gáni család egyik tagja egyezséget kötött a káptalannal a Veszprém megyei Kovácsiban és Bercsényben lévő malmok felől úgy, hogy azokat megfizették és Gáni Petics fia László fiúörökös nélküli halála esetén azok a káptalant illetnék. 1520-ban azonban a Gáni család egy akkor végrendelkező tagja valamennyi nevezett birtokrészét, így a Somogy megyei Ságvárt és Gánt, illetve Kovácsit lelke üdvéért a fehérvári káptalannak adományozta, ami ellen a veszprémi káptalan tiltakozással élt. A veszprémi kanonokok nem a ságvári vélt vagy valós birtokaik miatt, hanem a Veszprém megyei Kovácsin kapcsán jelentették be tiltakozásukat, ennek ellenére azonban az Elenchusban Ságvárhoz is följegyezték ezt az oklevelet. Látható tehát, hogy a káptalan középkori jogigényét Ságvárra lényegében három olyan oklevél alapozza meg, amelyek közül az első kettő az itteni birtokokhoz kapcsolódó tizedekről szól, a harmadik pedig mondhatni véletlenül tartalmazza a település nevét.

ekkor szünetelt, birtokviszonyaik rendezésére is csak a század második felében került sor. A két egyházi testület egykori birtokaira így a szerencsésebb helyzetben lévő és 1630-tól ismét működő veszprémi székeskáptalan ki tudta terjeszteni földesuraságát. A 17–18. századi rendezés tartósnak bizonyult és a legújabb korig ezek a települések maradtak a veszprémi kanonoki testület birtokában. (3. kép)

A nagyberényi uradalom gazdasági irányítói

A káptalani számadáskönyv szerint minden évben július 13-án, Antiochiai Szent Margit ünnepén a harminchat kanonok megválasztotta maga közül merenyi, nagyberényi és nagygyimóti birtokainak két-két, illetve egy birtokigazgatóját (*magistri possessionum*), valamint a Veszprém környéki birtokok világi tisztartóját, az *officialis*-t.⁴⁷ Már a számadáskönyvet megelőzően is feltűntek a forrásokban a nagyberényi birtokigazgatók. Az első név szerint ismert Péter hantai prépost, veszprémi kanonok volt, aki 1338-ban töltötte be ezt a tisztséget.⁴⁸ Három évvel később János olvasókanonok volt a Somogy megyei veszprémi káptalani birtokok igazgatója.⁴⁹ Mindkettőjük okleveles említése a káptalan szomszéd birtokosokkal folytatott határperében fordul elő. Ugyanezekből a bírósági iratokból válik nyilvánvalóvá, hogy a birtokigazgató mellett a mindenkor dekán is szerepet vállalt az egyes birtokok fölötti földesúri joghatósági ügyekben. 1338-ban és 1341-ben – a káptalan képviselőjében 1311 és 1350 között egyébként számtalan peres ügyben eljáró – Kozma kanonok legtöbbször dékánként is a káptalan képviselőjében pereskedett, illetve tett társaival esküt a káptalan jogait illetően.⁵⁰

A számadáskönyv adatsorai e két szórványemlékezésnél jóval informatívabban a káptalan gazdasági tisztviselőire, s közöttük a nagyberényi káptalani

47 A tisztségviselők választásáról bővebben: Számadáskönyv X, illetve KARLINSZKY 2008b, 40–41.

48 VR 301.

49 VR 342.

50 A hosszú, négy évtizedes pálya Kozma kanonok, dekán esetében felvetheti azt a kérdést, hogy esetleg több, azonos nevű kanonok működött ekkor a káptalanban. Bár kétséget kizáróan nem lehet bizonyítani, hogy 1311 – VR 50. – és 1350 – HO IV. no 133, (172–173.) – között, ahogy a lexikon szócikkében is szerepel (KREDICS – SOLYMOSI 2010, 149.), valóban ugyanaz a kanonok vett részt a káptalan képviselőjében az egyes jogvitákban, az minden esetre árnyalja ezt a feltételezést, hogy a köztes időszakban tudunk egy Kozma nevű jegyzőről – 1331: MREV II. no LXXXI. (71.) – és succentorról is. 1318k: VO no 17. (42–43.), 1327: ZO I. no 154. (201–205.), és 1332: VO no 77. (119–122.)

birtokigazgatóra vonatkozóan. A káptalan gazdasági jellegű hivatal viselő tagjainak – a dekán, a két *divisor*, és az öt birtokigazgató – megválasztásával kapcsolatban a következő észrevételek tehetők.

A birtokigazgatónak megválasztott kanonokok egyvégtében, egy-két évnél tovább ritkán töltötték be hivatalukat ugyanannak a birtoktestnek az élén. Kifejezetten ritka, ha valamelyik kanonok három vagy több egymást követő évben is ugyanannak a birtoktestnek lehetett a birtokigazgatója. A számadáskönyvben erre csupán néhány példa található: Rajki Péter 1517 és 1519 között Nagyberényben, Szentgyörgyi János 1502 és 1506, továbbá 1513 és 1517 között, Pakosi Gergely pedig 1518 és 1521 között Merenyén látta el a *magister possessionum* feladatait. Az elszigetelten álló nagygyimóti birtok esetében Borhi Balázs 1511 és 1514 között úgy töltötte be négy évig a birtokigazgatói tisztséget, hogy a számadáskönyv tisztségviselő választási részéből az 1509–1510-es esztendőik esetében hiányzik az itteni birtokigazgató megválasztása, ugyanakkor ezt megelőzően 1508-ban is Borhira bízta ezt a feladatot. Borhit a feladatkörben három évre Jenői Mátyás követte Nagygyimóton 1515 és 1517 között.⁵¹

Az egyes gazdasági jellegű hivatalok ugyanakkor viszonylag szűk körben cseréltek gazdát. Ilyen jellegű megbízatást egy-egy rátermett kanonok élete folyamán többször is megkaphatott. Más megközelítésből nézve a gazdasági területen már bizonyított kanonokra a testület a későbbiekben is szívesen bízta vagyonának kezelését. A lehetséges nagyberényi birtokigazgatók száma a számadáskönyv által lefedett 1495 és 1534 közötti negyven év többé-kevésbé folyamatos időszakában összesen 80 fő. A tisztség betöltésére a számadáskönyv adatsorában azonban nincs utalás 1531–1532-ben, valamint 1534-ben, továbbá csak egy személyt választottak a kanonokok erre a feladatra 1501-ben. Ezeket az eseteket leszámítva összesen 73 esetben került sor birtokigazgatói kinevezésre Nagyberény esetében. A 73 kinevezés 28 kanonok között oszlott meg, átlagosan tehát egy személy 2,6-szer töltötte be a hivatalt. A somogyi birtokigazgatók közül a vizsgált időszakban a legtöbbször Bornemissza Rajki Pétert választották meg: harmincegy évnyi kanonoksága idején, 1502 és 1533 között összesen kilenc alkalommal látta el ezt a feladatot. Emellett átlagosan minden második évben töltött be valamilyen gazdasági hivatalt, összesen tizenhét esetben. Hajmáskéri Damján az 1499 és 1525 közötti időszakban hat alkalommal volt somogyi birtokigazgató, s ezen kívül ötször a merenyi hivatalt is betöltötte.⁵²

51 A káptalan gazdasági tisztviselőinek a számadáskönyv alapján összeállított névsora: KARLINSZKY 2008b. 64–66.

52 Dekánt a vizsgált 1495 és 1534 közötti időszakban 37 alkalommal választott a káptalan, összesen 14 személyt, átlagosan tehát mindegyikük 2,6 alkalommal viselhette

A gazdasági jellegű hivatalokra jellemzően inkább a mesterkanonokokat választották meg. A veszprémi káptalan tizenkét dignitárius kanonokját – rangsorban a nagyprépost, az olvasó-, éneklő- és örkanonok, a veszprémvári Mindenszentek társaskáptalan (kis)prépostja, a somogyi és zalai főesperes, a felsőörsi és a hantai prépost, illetve a segedsi, budai és fehervári főesperesek⁵³ – csak az esetek kisebb hányadában választottak meg ilyen tisztségre. A számadáskönyv adatsorában szereplő összesen 277 megválasztott tisztségviselő közül 54 esetben emeltek dignitárius kanonokot gazdasági hivatalra, vagyis az esetek valamivel kevesebb, mint ötödében (19,5 %). Némileg más arányt tapasztalunk, ha személyekre vetítve vizsgáljuk a dignitárius kanonokok arányát. 51 gazdasági tisztségre megválasztott személyből 14 volt méltóságviselő, azaz a megválasztottak valamivel több, mint negyede (27,5 %).⁵⁴ Ha figyelem-

ezt a pozíciót. A *divisori* kinevezések száma 76, ami 22 kanonok között oszlott meg (átlag kb. 3,45); a merenyei birtokigazgatói kinevezések száma 68, ami 21 kanonokra jutott (átlag kb. 3,24); míg a nagygyimóti birtokigazgatói kinevezések száma – amint láthattuk, itt csak egy személyt választottak – 23, ami 9 kanonok között oszlott meg (átlag kb. 2,55). Ha a gazdasági hivatalok betöltését együttesen vizsgáljuk, akkor tovább árnyalható az a megállapítás, hogy egy-egy gazdasági vénával – ismerettel, gyakorlattal – bíró kanonok rendszeresen számíthatott ezekre a tisztségekre. A 40 év alatt összesen 277 alkalommal választott a káptalan valamely gazdasági tisztségre tagjai közül valakit. A tisztségekre azonban csupán 51 kanonokot választottak meg, ami azt jelentette, hogy ezek a személyek átlagosan kb. 5,43 alkalommal viselték az öt különböző hivalt.

53 A tizenkét dignitárius kanonok az 1515. évi veszprémi zsinat szabályozása szerint ebben a sorrendben vitte az úrnapi körmenet alkalmával az Oltáriszentség fölé tartott baldachint. Zsinat, 27.

54 A *divisori* és dékáni tiszte 1514 és 1530 között nyolcszor, illetve négyszer betöltő Bornemissza Rajki Pált zalai főesperessé történő előlépése után 1533–1534-ben ismét *divisorrá* tették. Darányi Jakab örsi prépostként (1489–1499) két éven át volt a Veszprémtől és Felsőörsről távoli merenyei birtokok igazgatója 1496–1497-ben. Fehervári (Noéi) Borhi Balázs somogyi főesperesként (1498–1519) igazgatta a nagygyimóti birtokot 1502–1503-ban, 1508-ban, majd 1511 és 1514 között. Gyulai Balázs olvasókanonokként (1472–1515) a *divisori* hivalt viselte összesen négy alkalommal 1495–1496, majd 1499–1500-ban. Julianus de Merlinis örkanonokot (1514–1530) társai 1530-ban *divisorrá* választották. Jalsovai Péter fehervári (1520–1529), majd somogyi főesperesként (1533–1556) hét alkalommal *divisor* (1520, 1524–1525, 1527–1529, 1533), egy alkalommal pedig zalai birtokigazgatóként (1522) működött. Jungher János veszprémi kispépostot (1493–1532) kanonoktársai négy ízben (1505, 1508, 1512, 1519) szintén zalai birtokigazgatóvá választották. Ládi Demeter olvasókanonok (1528–1532) 1528-ban és 1530-ban volt *divisor*. Nágocsi Gáspár éneklőkanonokként (1510–1513) töltötte be a *divisori* hivalt. Olai Mihály segedsi főesperes (1518–1529) utolsó évében zalai birtokigazgató is volt. Petri Miklós olvasókanonok (1516–1528) egy év kihagyással (1520) sorozatban viselte a *divisori* hivalt 1516 és 1524 között. Polyáni János örkanonok (1495–1505), illetve fehervári főesperes (1505–1506) három

be vesszük azt, hogy néhányan már mesterkanonokként is gazdasági hivalt töltöttek be – pl. Bornemissza Rajki Pál, Ládi Demeter, Petri Miklós – úgy megállapítható az, hogy a gazdasági hivatalok betöltésénél nem számított elsődleges szempontnak egy-egy kanonoknak a káptalanban elfoglalt pozíciója. Az ugyanakkor már nem jelenthető ki egyértelműen, hogy az olyan mesterkanonokok, akiket korábban előszeretettel választottak meg gazdasági feladatokra, dignitárius kanonokká történő előlépésük után többé már nem töltöttek be ilyen hivalt.⁵⁵

A számadáskönyv adatai szerint a főesperesi pozíciókat betöltő dignitárius kanonokok főesperességük területén nem viseltek gazdasági hivalt. A veszprémi káptalan birtokai a püspökség hat főesperessége közül háromra koncentráldtak: a nagyberényi birtokcsoport a somogyi, a merenyeiek a zalai, a Veszprém környékiek pedig a székesegyházi főesperesség területén feküdtek. (A nagygyimóti birtok egyházi közigazgatását tekintve az akkor még a győri püspökséghez tartozó pápai főesperesség része volt.⁵⁶) A somogyi, zalai, és a veszprémvári Mindenszentek prépostsággal összekötött székesegyházi főesperesek a vizsgált periódusban legfeljebb más főesperesi kerületben található káptalani birtokokon töltöttek be ilyen megbízást. A számadáskönyv által lefedett négy évtized alatt a somogyi főesperesek a következő személyek voltak: Fehervári Noéi Borhi Balázs (1498–1519), Verancsics Antal (1519–1521?), Statileo János örsi prépost hasonló nevű unokaöccse (1522–1532?) és Jalsovai Péter (1533). Közülük mindössze ketten, Borhi és Jalsovai foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, de egyikük sem töltötte be a nagyberényi birtokigazgatói tisztséget.⁵⁷

Míg a dékánok, *divisorok* és birtokigazgatók a kanonokok közül kerültek ki, tehát papi személyek voltak, addig az *officiális* tisztséget világiak töltötték be. Nagyberény esetében csak a számadáskönyv által lefedett 16. század eleji

alkalommal zalai (1495, 1498, 1500), egy alkalommal nagygyimóti birtokigazgató (1496), szintén egy alkalommal dékán (1497), két éven át pedig *divisor* (1505–1506) volt. Szepesi Bálint éneklőkanonokot (1518–1528) 1522-ben *divisorrá* választották. Újhelyi János segedsi főesperes (1486–1503) öt alkalommal a *divisori* (1497–1498, 1501–1503), egy alkalommal a dékáni hivalt viselte (1500). Számadáskönyv *passim*.

55 Utóbbira példa Bederfalvi Balázs 1509-ben örkanonokká történő előlépését követően már nem vállalt gazdasági hivalt, hasonlóan Körmendi Balázshoz, aki 1530-tól volt örkanonok.

56 A veszprémi egyházmegye középkor végi espereskerületi és plébániai felosztására lásd: ETE V. no 440. (454–462.) A pápai esperesi kerület a dunántúli egyházmegyék rendezésekor, 1777-ben került a veszprémi püspökséghez. PFEIFFER 1947, 15. és RAJCSZI 1984, 281.

57 A veszprémi kispépost-főesperes, Jungher János Zalamerenyén birtokigazgatóként, a zalai főesperes Bornemissza Rajki Pál pedig *divisorként* működött. Lásd az 54. lábjegyzetet.

időszakból van működésükre adat: 1503-ban Ispán Márton, 1528-ban Illés működött officiálisként.⁵⁸ Analógiák alapján feltételezhető azonban, hogy a korábbi egy-két évszázadban is arra alkalmasnak tartott nem egyházi személyeket neveztek ki a pozícióra. A Balaton-felvidéki birtokok esetében már a 13. század második felétől vannak erre adatok.⁵⁹

A veszprémi káptalan somogyi birtokteste is áldozatul esett a Mohácsot követő zavaros időknek. 1535-ben Törökbálint a Tolna megyei Fadd kivételével még visszaadta a Kápolnai Ferenc által korábban elragadott birtokokat.⁶⁰ A királyság zilált viszonyait hozó időkkel a számadáskönyv bejegyzései is véget érnek. Már 1529-ben is problémák adódtak a gazdasági adminisztrációval,⁶¹ ennek ellenére gazdasági tisztségviselők választására még 1533-ig sor került. A püspöki és káptalani székváros 1552-ben történő török elfoglalását csak néhány kanonok élte túl, s ekkor elveszett a káptalan hiteles pecsétje is. Az újjászervezésre közel nyolc évtizeddel később került sor, s ekkor negyedfél évszázadig ismét ténylegesen működött a testület.

A fentiekben megkíséreltük összegyűjteni és rendszerezni a veszprémi káptalan délkelet-balatoni birtokairól a források alapján nyerhető információkat. Uradalomról ezek esetében tehát – legalábbis a bevezetőben említett történeti fogalomhasználat szerint – nem lehet beszélni. Ugyanakkor a közzel félévezredet felölelő periódusban bizonyos tendenciák megfigyelhetők. Látható a birtokok számának és területi elhelyezkedésének racionalizálása, központosítása, ha úgy tetszik „tagosítása”. Megfigyelhető a birtokkezelés „hivatszerűvé” válása, vagyis az a folyamat, amelynek eredményeképpen már bizonyos szabályok, elvek figyelembevételével, például a birtoktest területileg illetékes főesperesének mellőzésével történt a birtokigazgatók kinevezése. Ez mindenképpen előrelépés a pusztán az egyes kanonokok személyének –

58 1503: VO no 198. (306.); 1528: Számadáskönyv 301.

59 Az idáig oklevelekben fellelt legkorábbi káptalani officiális egy bizonyos Gugh comes 1271-ben: VO no 27. (57). Nem sokkal korábban, 1269-ből ismert a Nivegy-völgyi püspöki officiális is, Absalon: ZO I. no 43. (53.). A 14. századtól folyamatosan ismertek a különféle birtokok, falvak gazdasági tisztviselői mind a káptalan, mind a püspöki birtokról. Egyetlen érdekesebb esetet kiemelve a káptalan gyulakeszi officiális 1378-ban Szőlősi Ányos fia János (VR 723.), aki vélhetően azonos az 1358-as Somogy (VR 495.), Veszprém (VR 497.) és Zala (VR 499.) megyéknek tartott nádori közgyűléseken a káptalan ügyvédjeként fellépő, illetve 1379-ben a zalai bencésekkel Merenye birtokért folytatott pereskedésben szintén káptalani ügyvédként oklevelet bemutató Ányos fia Jánossal (VR 779.).

60 Számadáskönyv 317.

61 1529: „Pro hoc anno per officiales suprascriptos nulla administratio bona secuta fuit propter calamitatem regni et adventum imperatoris Turcarum.” 1534: „propter disturbia temporum et eorum occupationes nichil proventuum annotaverunt.” Számadáskönyv 311. és 314.

származásának, befolyásának, kapcsolatrendszerének – szóló kinevezéséhez képest. További kutatásokat igényel azonban a püspöki és káptalani birtokok, a kezdetben közös, Szent Mihálynak és egyházának juttatott adományok szétválasztásának tisztázása. Feladat továbbá mind a káptalani, mind a püspöki birtokoknak a pontos számbavétele, hiszen, mint láttuk, az eddig ezek alapjának tekintett 1082-es hamis összeírás nem minden település birtoklása esetében tekinthető pontos és hiteles forrásnak. A forrásanyag gondos összegyűjtése minden bizonnyal választ adhat majd ezekre a kérdésekre is.

FORRÁSOK

- AO ■ Anjou-kori okmánytár. I-VII. Szerk. Nagy Imre – Tasnádi Gyula. MTA, Budapest, 1878–1920.
- BORSA 2000 ■ Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. 6. közl. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 31, 2000, 7–59.
- CJH ■ Corpus Juris Hungarici I. Magyar Törvénytár I. (1000–1526). Szerk. Márkus Dezső. Franklin Társulat, Budapest, 1896.
- DF ■ Diplomatikai fényképgyűjtemény, Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- ETE ■ Egyháztörténeti emlékek a magyar hitújítás korából. I-V. Szerk. Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József, Budapest, 1902–1912.
- HO ■ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I-VIII. Kiad. Ipolyi Arnold – Nagy Imre – Paur Iván – Ráth Károly – Véghely Dezső. Győr-Budapest, 1865–1891.
- MES ■ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I-IV. Szerk. Knauz Nándor et al. Esztergom-Budapest, 1874–1999.
- MREV ■ Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I-IV. Edd. Fraknoi, Guilelmus – Lukcsics, Josephus. Római Magyar Történeti Intézet, Budapest, 1896–1907. [Újabb kiadása CD-ROM-on: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém, 2007.]
- PRT ■ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I-XII/B. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrácz. Szent-Benedek Rend, Budapest, 1902–1916. [Az egyes kötetek függelékében közölt okmánytári rész bővített CD-ROM kiadása: Collectio Diplomatica Benedictina. A Pannonhalmi Bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei. Szerk. Dreska Gábor, Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001.]
- RegArp ■ Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván, Akadémiai, Budapest, 1923–1987.

- RCS ■ Az esztergomi székeskáptalan jegyzőkönyve / Registrum capituli cathedralis ecclesiae Strigoniensis (1500–1502, 1507–1527). Közzéteszi: Solymosi László, Argumentum, Budapest, 2002.
- Számadáskönyv ■ Liber divisorum capituli Vesprimiensis 1495–1534. A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. (Chronica. Krónika (1526–1558).) Beneficiati et beneficia. Javadalmások és javadalmak (1550, 1556). Közzéteszi: Kredics László–Madarász Lajos–Solymosi László, Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 1997. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 13.)
- SzZs ■ Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szerk. Szentpétery Imre–Zsoldos Attila, Magyar Országos Levéltár, MTA-Történettudományi Intézet, Budapest, 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. 45.)
- Urbárium ■ A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. Kiad. Kredics László–Solymosi László, Akadémiai, Budapest, 1993. (Új Történelmi Tár 4.)
- VÉL C/1. ■ Veszprémi Káptalan Magánlevéltára, Documenta juris possessionarii.
- VÉL D/3/2. ■ Veszprémi Káptalan Gazdasági Levéltára, Libri funduales et urbariales.
- MNL VeML XII. 1. ■ A Veszprémi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára.
- VO ■ Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523). Szerk. Gutheil Jenő, Kiad. Kredics László. Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém, 2007. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.)
- VOSuppl ■ Veszprém város okmánytára. Pótkötet. (1000–1526). Összeáll. Érszegi Géza–Solymosi László, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- VR ■ Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeáll. Kumorovitz L. Bernát, Akadémiai, Budapest, 1953. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. 2.)
- ZO ■ Zala vármegye története. Oklevéltár I-II. Szerk. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula, Zala vármegye közönsége, Budapest, 1886–1890.
- Zsinat ■ A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi: Solymosi László, Argumentum–Balassi, Budapest, 1997.

IRODALOM

- BÉKEFI 1901 ■ Békefi Remig: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája. *Athenæum*, Budapest, 1901.
- BOROVSKY 1914 ■ Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Borovsz-

- ky Samu, 18. köt. Somogy vármegye. Szerk. Csánki Dezső, MTA, Budapest, 1914.
- BORSA 1989 ■ Borsa Iván: Királyi rendeletre tartott megyei közgyűlés Somogyvár mellett 1444-ben. In: *Somogy megye múltjából* 20, 1989, 5–27.
- CSÁNKI II-III ■ Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II-III. köt.* MTA, Budapest, 1894–1897.
- ENGEL 1996 ■ Engel Pál: Uradalomszervezés a Dunántúlon a XIV–XV. században. In: *Tanulmányok Pápa város történetéből* 2. Szerk. Hermann István, Pápa Város Önkormányzata, Pápa, 1996, 21–30.
- FÜGEDI 1981 ■ Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Magvető, Budapest, 1981, 114–237. [Első megjelenés: Századok 94, 1960, 82–122., 505–554.]
- GÁRDONYI 2010a ■ Gárdonyi Máté: *Balatonkiliti évszázadai.* Siófok Város Önkormányzata, Siófok–Kiliti, 2010.
- GÁRDONYI 2010b ■ Gárdonyi Máté: *Ságvár öröksége.* Ságvár Község Önkormányzata, Ságvár, 2010.
- GYÖRFFY ■ Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- KARLINSZKY 2008a ■ Karlinszky Balázs: A veszprémi káptalan gazdasági szervezete a 19. század elején. In: *Levéltári Közlemények* 79, 2008, 147–170.
- KARLINSZKY 2008b ■ Karlinszky Balázs: A veszprémi káptalan bevételei és gazdasági ereje a 15–16. század fordulóján. In: *Veszprém reneszánsza.* Szerk. Kilián László–Rainer Pál, Művészetek Háza, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2008, 37–66.
- KARLINSZKY 2010 ■ Karlinszky Balázs: A veszprémi káptalan Zalamegye környéki birtokai a török előtt. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok.* Szerk. Hermann István–Karlinszky Balázs, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár–Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 22.; Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22.) 33–56.
- KOVÁCS 1987 ■ Kovács Béla: *Az egri egyházmegye története 1596-ig.* Egri Főegyházmegye, Eger, 1987.
- KREDICS–SOLYMOSI 2010 ■ Kredics László–Solymosi László: A veszprémi székeskáptalan. In: *Katolikus lexikon. XV. kötet.* Főszerk. Diós István, Szerk. Viczián János, Szent István Társulat, Budapest, 2010, 144–152.
- KUBINYI 1989 ■ Kubinyi András: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. In: *Tapolca Városi Múzeum Közleményei* 1, 1989, 319–332.

- LUKCSICS 1908 ■ Lukcsics József: *A veszprémi káptalan a XVI. században*. Egyházmegyei Nyomda, Veszprém, 1908.
- MAGYAR 1982 ■ Magyar Kálmán: A somogyi XIV–XV. századi mezővárosi fejlődés történetéről. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei* 5, 1982, 69–90.
- MAGYAR 1989 ■ Magyar Kálmán: Siófok története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: *Siófok. Vároštörténeti tanulmányok*. Szerk. Kanyar József, Siófok Város Tanácsa, Budapest, 1989, 43–128.
- MÁLYUSZ 1971 ■ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1971.
- PÁKAY 1940–1941 ■ Pákay Zsolt: A veszprémi káptalan a XVIII. században. In: *Regnum. Egyháztörténeti évkönyv*. 4, 1940–1941, 293–302.
- PFEIFFER 1947 ■ Pfeiffer János: *A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátogatásai (1554–1760)*. [Veszprémi Egyházmegye] Veszprém, 1947. (A veszprémi egyházmegye múltjából 10.)
- RAJCZI 1984 ■ Rajczi Pál: A pápai főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1698. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17, 1984, 281–292.
- SOLYMOSI 1994 ■ Solymosi László: A veszprémi püspökség. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon. IX–XIV. század*. Főszerk. Kristó Gyula, Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc, Akadémiai, Budapest, 1994, 727–729.
- SOLYMOSI 1998 ■ Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Argumentum, Budapest, 1998.
- SOLYMOSI 1999 ■ Solymosi László: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. In: *Turul* 72, 1999/3–4, 100–107.

Balázs Karlinszky

Die Organisation der Güter des Veszprémer Domkapitels in der Umgebung von Nagyberény im Mittelalter

Die Güter des Veszprémer Domkapitels gliederten sich im Mittelalter in drei Besitzgruppen und in ein von diesen separat bewirtschaftetes Gut. Das grösste Grundstück hat sich um den Sitz der Körperschaft, um Veszprém herausgebildet. Durch das andere wurde die vom Klein-Balaton südwestlich liegenden Siedlungen umfasst, während das dritte auf dem damaligen Grenzgebiet der Komitate Somogy und Veszprém, mit dem Zentrum von Nagyberény entstand. Die Körperschaft war ferner auch Besitzer im nordwestlichen Teil des Komitats Veszprém, in Nagygyimót. Die Studie versucht die mittelalterliche Geschichte der Güter aufgrund von mehreren zeitlichen Schnitten zu verfolgen. 1. Ende des 13. Jahrhunderts: die Herausbildung des Kernes der stiftischen Güter aus der Umgebung; 2. Mitte des 14. Jahrhunderts: die den Nagyberényer Leibeigenen gegebenen Konstitutionen; 3. Besitzstreite unter der Regierung des Königs Ulászló I.; 4. 1495–1533: Angaben des Rechnungsbuches vom Veszprémer Domkapitel; 5. Anfang des 18. Jahrhunderts: Neuorganisation nach der Türkenherrschaft. Aufgrund all dessen können eine gewisse mässige Abnahme der Zahl der Güter und die Rationalisierung und Zentralisierung der territorialen Anordnung der Besitze festgestellt werden. Aufgrund der Untersuchung der in der Lenkung der Güter teilnehmenden Personen ist auch wahrnehmbar, dass die Bewirtschaftung der Güter Amtsmässig wurde.

Réka Jakab

Juden im Wirtschaftsleben der Pápaer Herrschaft der Familie Esterházy im 18. Jahrhundert

Die Studie legt die wirtschaftliche Rolle der ab Anfang des 18. Jahrhunderts sich ansiedelnden und bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts ständig zunehmenden jüdischen Bevölkerung im Leben der Pápaer Herrschaft der Familie des Grafen Esterházy dar. Neben der weitverzweigten und differenzierten wirtschaftlichen Tätigkeit der jüdischen Händler und Handwerker, die sich im Zentrum der Herrschaft, in der Stadt Pápa ansiedelten, wird auch die Tätigkeit der in den herrschaftlichen Dörfern lebenden Juden, die überwiegend die gutsherrliche Nutzniessungen (Kneipe, Laden, Fleischbank) mieteten, geforscht. Der erste Teil der Studie beschäftigt sich kurz mit den wirtschaftlichen Prozessen in der Herrschaft, die für die Judenschaft ansprechend und günstig waren; mit dem Rechtsrahmen, der das Leben der einwandernden und sich niederlassenden Judenschaft regelte; und mit der Stadtumgebung, durch die der Spielraum von ihnen bestimmt wurde. Die Arbeit begleitet mit Hilfe der im herrschaftlichen Archiv bewahrten, wirtschaftlichen Do-

Balázs Karlinszky

The structure of the Veszprém cathedral-chapter's estates on the outskirts of Nagyberény in the Middle Ages

In the Middle Ages the estates of the Veszprém cathedral-chapter were divided into three estate-sections and a separately administered estate. The biggest estate has been emerged on the outskirts of Veszprém, the seat of the corporation. The other consisted of the settlements south-west from the Kis-Balaton, while the third, seated in Nagyberény was established in the then borderland of Somogy and Veszprém county. Out of these the corporation had estates in Nagygyimót, in the north-west part of Veszprém county. The study tries to follow the medieval story of these estates on the basis of some temporal segments. 1. The end of the 13th century, emergence of the core of the surrounding chapter estates. 2. The middle of the 14th century, constitutions given to the serfs of Nagyberény. 3. Frontier debates in the reign of Ulászló I. 4. 1495–1533: the data of the “account book” of the Veszprém chapter. 5. The beginning of the 18th century, the reconstruction after the Turkish period. Relying upon these findings the numerical decrease of the estates could be appointed besides the rationalization and centralization of their territorial arrangement. On the basis of the examination of the people who took part in the governance of the estates, it is observable that the estate-administration became bureaucratic.

Réka Jakab

Jews in the economic life of the Esterházy family's domain of Pápa in the 18th century

The study presents the economic role played by the Jewish inhabitants—appeared at the beginning of the 18th century, then continuously increased in their numbers till the mid 19th century—in the life of the count Esterházy family's domain of Pápa. The study examines the branching and differentiated economic activity of Jewish merchants and craftsmen settled in the centre of the domain, in the town of Pápa. Besides this the essay analyses mainly the activity of the Jews living in the domain villages, who leased the regale (taverns, shop, butchery). The first part of the study presents shortly the attractive and advantageous economic process in the domain for the Jews, the law frames that controlled the life of the immigrant and settled Jewish people, and the city environment that determined the margin of their activities. With the help of the economic documents (accounts, contracts) remained in the domain archive, the study track the course of the process when Jewish families—settled down in the town of Pápa and in the villages of the domain—joining gradually in the economic life, come to a determinant role by the middle of the 19th century.